

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۴۰۰
دوره ۱۴، شماره ۲ (پیاپی ۲۷)، صفحات: ۱۱۸-۱۰۱
مقاله علمی ترویجی

بررسی و مطالعه نمونه سفالینه‌های زرین‌فام شهر کاشان محفوظ در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران*

اسماعیل نصری**

چکیده

موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران واقع در خیابان سی تیر تهران یکی از غنی‌ترین مجموعه‌های موجود در کشور است که آثار آبگینه و سفالینه از دوره‌های مختلف را در دل خود جای داده است. این موزه متشکل از پنج تالار نمایش آثار هنری است. در این بین سفالینه‌هایی که در تالار زرین این مجموعه نگهداری می‌شوند از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. از میان آن‌ها با تعداد شش نمونه از سفالینه‌های زرین‌فامی مواجهیم که هیچ‌گونه تحقیق مستقلی درباره این آثار صورت نگرفته است. شواهد نشان می‌دهد مسئله انتساب خاستگاه و تاریخ ساخت این آثار به درستی تبیین نشده است. بدین ترتیب با توجه به اهمیت این آثار، پژوهش حاضر به روش توصیفی تاریخی با استناد به منابع کتابخانه‌ای و با ارجاع موردی به سایر نمونه‌های همانند در تارنمای اینترنتی موزه‌هایی که آثار آن‌ها توسط پژوهشگران و متخصصان برجسته تاریخ‌گذاری شده و از کاوش‌های علمی به دست آمده، از طریق تجزیه و تحلیل و انطباق مشابیه‌های فرم و نقوش تزئینی به کمک رویکرد تطبیقی با استفاده از جداول مقایسه‌ای به بازنگری گاهنگاری این ظروف می‌پردازد. بدین ترتیب مهم‌ترین پرسش‌های مطرح این پژوهش در ارتباط با دوره زمانی و مرکز تولیدی این آثار است. بر اساس یافته‌های تحقیق نمونه ظروف سفالی زرین‌فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران از منظر تاریخی و مکانی، معرف سبک و تکنیک آثار ساخته‌شده در کاشان طی بازه زمانی اواخر قرن ششم هجری قمری تا اوایل سده هفتم هجری قمری هستند.

کلیدواژه‌ها: کاشان، سفال زرین‌فام، موزه آبگینه، مرکز ساخت، تاریخ‌گذاری.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده با عنوان مطالعه و شناخت سفالینه‌های زرین‌فام متناسب به قرون ششم، هفتم و هشتم ه. ق موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به راهنمایی دکتر احمد صالحی کاخکی و استاد مشاور نادر شایگان‌فر در دانشگاه هنر اصفهان است.

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی گرایش تمدن و فرهنگ اسلامی ایران و سرزمین‌های دیگر، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران / esmaielnasri@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۸

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین‌فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

۱. مقدمه

سفالینه‌های زرین‌فام یکی از مهم‌ترین گونه‌های سفالی لعاب‌دار دوران اسلامی هستند که اطلاعات فراوانی را در اختیار ما قرار می‌دهند. در سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری به موازات تولید و ساخت گونه‌های مختلف ظروف سفالین لعاب‌دار، تولید ظروف زرین‌فام توسعه یافت. دقت در پخت، اشکال و نقوشی که با ترکیبی از رنگ‌ها و اکسیدهای فلزی بر بدنه ظروف خودنمایی می‌کند موجب شد که این سفال جنبه کالایی ارزشمند و تجاری پیدا کند و در پهنه وسیعی از مناطق مرکزی، حاشیه دریای خزر و شمال غرب ایران رواج یابد. بر اساس منابع مکتوب و شواهد باستان‌شناسی، در درون مرزهای کنونی ایران مقارن سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری شهر کاشان یکی از مراکز اصلی و عمده تولیدکننده ظروف و سفالینه‌های زرین‌فام به شمار رفته است که شواهد آن را می‌توان در بسیاری از آثار موجود در موزه‌های داخل و خارج از ایران مشاهده کرد. در این رهگذر به‌رغم تلاش‌های بسیار برای معرفی و شناسایی سفالینه‌های زرین‌فام ساخته‌شده در کاشان همچنان نمونه‌های زیبا با تزئینات چشم‌نواز از این گونه سفال‌ها وجود دارد که در مورد زمان و مکان پیدایش آن‌ها تردید وجود دارد. از آن جمله اشیایی است که در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران نگهداری می‌شوند. موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران یکی از مهم‌ترین موزه‌های آبگینه و سفالینه است که در شهر تهران قرار دارد. در تالار زرین‌فام این موزه نمونه‌های کم‌نظیر از سفالینه‌های زرین‌فام وجود دارد که تداعی‌کننده ظروف زرین‌فام ساخته‌شده در کاشان است. ظروف مذکور اگرچه در ویتترین‌های موزه آبگینه به نمایش درآمده‌اند، تاکنون پژوهش مستقلی درباره آن‌ها انجام نشده است. با توجه به اهمیت این آثار در این پژوهش سعی شده با مطالعه تطبیقی فرم و عناصر تزئینی این ظروف با نمونه‌هایی مشابه در مجموعه‌های موجود داخل کشور و آثار به نمایش گذاشته‌شده در وب‌سایت موزه‌های خارجی، به بازبینی تاریخ و محل ساخت این ظروف پردازیم. بنابراین هدف اصلی پژوهش حاضر تبیین گاهنگاری این ظروف است. بدین ترتیب سؤالات اصلی این پژوهش نیز در ارتباط با محدوده زمانی ساخت و منطقه تولید آن‌هاست. لذا در این پژوهش ابتدا نظری اجمالی بر سفال زرین‌فام کاشان خواهیم داشت. پس از آن به معرفی نمونه‌های انتخابی از سفالینه‌های زرین‌فام موزه آبگینه پرداخته خواهد شد و سپس با نمونه‌های مشابه در قالب جداول مقایسه‌ای، تطبیق داده خواهند شد. بر همین اساس در این نوشتار تلاش می‌شود بخشی از ابهامات موجود در خصوص این ظروف برطرف گردد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران شامل گنجینه‌ای نفیس از زیباترین سفالینه‌های زرین‌فام است. با وجود زیبایی، درخشش و ترکیب چشم‌نواز این ظروف، بر اساس بررسی‌های انجام‌شده می‌توان گفت تاکنون در خصوص ظروف زرین‌فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران پژوهشی صورت نگرفته است؛ تنها در کتاب *موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران* (قائینی، ۱۳۸۳) ضمن معرفی برخی از سفالین موجود در این موزه نمونه‌هایی از سفالینه‌های زرین‌فام با نمایش تصاویری همراه با توضیحات مختصر به تصویر کشیده شده است. همچنین برخی از کتیبه‌ها و اشعار موجود در این آثار به دست زنده‌باد عبدالله قوچانی مورد بازخوانی قرار گرفته‌اند (۱۳۶۶؛ ۱۳۷۳). با این‌همه تاکنون تحقیق مستقلی درباره این آثار صورت پذیرفته است. از این‌رو در پژوهش حاضر برای نخستین بار به مطالعه سفالینه‌های زرین‌فام موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران پرداخته شده است. بر اساس آنچه گفته شد، در این مقاله آرایه‌های تزئینی و فرم این ظروف با نمونه‌های مشابه تطبیق داده شده و از این رهگذر، گاهنگاری این ظروف تبیین شده است.

۲-۱. روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله توصیفی تاریخی است. داده‌های پژوهش با بررسی و مشاهده مستقیم آثار از موزه آبگینه و سفالینه‌های و مطالعه کتابخانه‌ای فراهم آمده است. پس از معرفی نمونه‌های مطالعاتی به تطبیق عناصر مشترک فرم تزئین میان ظروف زرین‌فام موزه آبگینه با سایر نمونه‌های مشابه زرین‌فام در مجموعه‌های داخل و خارج کشور پرداخته شده است. همچنین ضمن مطالعه تطبیقی هر اثر با نمونه‌های مشابه در قالب جداول تطبیقی، نمایی کلی از نمونه‌هایی مطالعاتی در قالب جدول (۱) ارائه شده است.

۲. مروری بر سفال زرین‌فام سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری کاشان

محققان سفالینه‌های دوران سلجوقی تا ایلخانی را به دو گروه اصلی، سفالینه‌های لعاب‌دار و سفالینه‌های بی‌لعاب تقسیم‌بندی کرده‌اند (آلن، ۱۳۸۳: ۴؛ توحیدی، ۱۳۸۷: ۲۵۸-۲۶۰؛ فهرواری، ۱۳۸۸: ۲۷؛ کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۹). در زیرمجموعه هر کدام از این نوع سفالینه‌ها، گونه‌های مختلفی بر پایه ویژگی‌های مشخص طبقه‌بندی شده است. از مهم‌ترین گونه‌های سفالینه‌های با نقاشی روی لعاب، سفالینه‌های زرین‌فام است که موجب تغییرات تاریخی و پیدایش توانایی‌های تازه‌ای در دنیای سفالگری و سرامیک‌سازی شد و به تولید یکی از زیباترین گونه‌های ظروف سفالین دوران اسلامی منجر گردید. توزیع گسترده انواع شناخته‌شده این نوع سفال، تعداد ظروف

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین‌فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

یافت‌شده و کشف ضایعات و گاه کوره‌ها نشان می‌دهد که این نوع سفال در سراسر ایران (در مراکزی مانند کاشان، ری، ساوه، تخت‌سلیمان و سلطان‌آباد) تولید می‌شده و در شرق دنیای اسلام مورد تقلید بوده است (گراب، ۱۳۸۴: ۱۲۹). لیکن بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی انجام‌شده نشان می‌دهد این تکنیک در ایران عمدتاً در کاشان مورد توجه بوده و رواج داشته است (آلن، ۱۳۸۳: ۵). در کاوش‌های شهر کاشان پاره‌سفالینه‌های زرین‌فام از کوره‌های سفال‌پزی به‌وفور یافت شده است (راجرز، ۱۳۷۴: ۲۵۶). به‌طور کلی در سده‌های ششم و هفتم هجری قمری این شهر همچون مرکزی تقریباً انحصاری برای ساختن ظروف سفالین نفیس شهرت یافت (همان: ۲۵۶)؛ چنان‌که ظروف سفالی از کاشان به شهرهای دیگر صادر می‌شده است (قوچانی، ۱۳۶۶: ۳۲). بر اساس اطلاعات منتشرشده سفال زرین‌فام کاشان خوب پخته شده و دارای ضخامت و استحکام کافی است و از نظر هنری در کمال دقت طراحی شده است؛ زیرا هنرمندان و نقاشانی که به تزیین سفال کاشان می‌پرداختند به ریزه‌کاری‌ها بیشتر توجه داشته و رعایت اندازه و تناسب نقوش را از نظر دور نداشته‌اند. شکل ظروف کاشان عموماً کاسه، آبخوری، تنگ کوزه و مجسمه‌های تزیینی است (توحیدی، ۱۳۸۷: ۲۷۵). در ظروف زرین‌فام کاشان نقش اصلی، نقوش انسانی است که با چهره‌های گرد مغولی و چشمان بادامی نقاشی می‌شوند (کیان، ۱۳۸۷: ۳۰). هنرمندان کاشان چهره اشخاص را درشت و جزئیات آن را کاملاً واضح نموده و به نمایش زیبایی آن‌ها توجه خاصی معطوف داشته‌اند (بهرامی، ۱۳۲۳: ۷۶). به‌علاوه در سفالینه‌های زرین‌فام کاشان، پیکره‌های انسانی اغلب در برابر یک منظره، به‌گونه نمادین و رمزی قرار دارند و منظره هم مرکب از درخت و نقش‌مایه‌های منقوش ثانویه است. گاهی نیز روی سفالینه‌ها یک پیکره (بعدها به‌طور قرینه افزایش یافت) یا دو پیکره می‌آید که در حالت نشسته در حال صحبت با یکدیگر بودند؛ چشمان کشیده پیکره‌ها را خم سیاه ابروها شفاف‌تر می‌کرد (کاتالی و هامبلی، ۱۳۷۶: ۳۳). گذشته از این‌ها، هنرمندان به ترسیم شاخ‌وبرگ‌های گیاهی پیوسته (اریسکا^۱) به‌صورتی دقیق که بیشتر زمینه را می‌پوشاند، توجه داشته و بیشتر آبگیرهای پر از ماهی را تصویر کرده‌اند. در میان موضوع‌های تزیینی گیاهی به ترسیم برگ‌های درختان که در آن‌ها نقطه‌های نزدیک به هم به‌صورت صف‌هایی انحنادار درآمده و ترسیم درخت سروی که در بیشتر موارد تصویر پرنده‌ای معروف به بوتیمار بر آن به چشم می‌خورد گرایش دارند، اما مهم‌ترین پرندگان که در نقش‌ونگارهایشان به ترسیم آن‌ها می‌پردازند، بوتیمار، مرغابی، سهره و کبوتر است (محمدحسن، ۱۳۸۸: ۱۷۹). همچنین اشعار فارسی و کتیبه‌ها نیز در تزیین سفالینه زرین‌فام

کاشان، سهم اساسی و عمده‌ای را به خود اختصاص داده است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۵۲).

۳. معرفی نمونه‌ها

در میان آثار به‌نمایش آمده در ویتترین‌های متعدد موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، در تالار زرین این موزه سفالینه‌های زرین‌فامی دیده می‌شود که از جنبه‌های زیباشناسی و هنری حائز اهمیت فراوان هستند. در این آثار تنوع تزیینات، رنگ‌های خیره‌کننده و ترکیب‌بندی‌های جذاب موج می‌زند. اشیای مذکور در بدو تأسیس موزه آبگینه خریداری شده‌اند. لذا با توجه به اینکه آثار مورد مطالعه از کاوش باستان‌شناسی یافت نشده‌اند این امر موجب شده در برخی از این ظروف یک شیء به دو مرکز سفالگری مختلف نسبت داده شده که این امر صحت تاریخ‌گذاری این نمونه‌ها را با تردید مواجه کرده است. بنابراین در این پژوهش ضمن معرفی این اشیاء تلاش می‌شود تا با قرار نهادن مستقل هر نمونه با ارقام مشابه، پیشینه زمان و مکان تولید آن‌ها مشخص شود.

۳-۱. تنگ با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۸۸ سین. تاریخ پیشنهادی موزه: سده‌های ششم و هفتم هجری قمری، مرکز ساخت پیشنهادی موزه: ش^۲: طارم و^۳: گرگان (تصویر

(۱)

تصویر ۱: تنگ سفالی زرین‌فام، کاشان، اوایل قرن هفتم هجری قمری (موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین‌فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

این شیء بسیار عجیب است با اینکه فرم گردن شبیه به نمونه‌های سفال زرین‌فام کاشان است، نوع پرداخت بدنه اصلی خاص است. چنین شکلی در ظروف زرین‌فام نادر و هیچ نمونه سفالین دیگری از این شیء دیده نشده است و این تنها نمونه با تزیینات زرین‌فام در نمونه‌های مطالعاتی است. اشیای قابل مقایسه دیگر، همگی با بدنه کروی آستره و آذین‌های برجسته تزیین شده است؛ لیکن از نظر فرم کروی شکل بدنه و لوله‌ای بلند که متصل به بدنه و دهانه آن است، مشابه آثاری محفوظ در موزه‌های فیتز^(۱)، پورتلند^(۲)، رضاعباسی^(۳)، متروپولیتن^(۴)، ویکتوریا و آلبرت^(۵) و هنر آسیا^(۶) است که در اوایل سده هفتم هجری قمری در شهر کاشان تولید شده‌اند (جدول ۱). در مجموع با توجه به وجود تشابهات ذکر شده، مرکز ساخت این اثر احتمالاً کاشان در اوایل سده هفتم هجری قمری است.

جدول ۱: انواع آثار ساخته شده مشابه با نمونه مطالعاتی شماره ۱-۳ در سایر موزه‌ها

		
^(۳) Reza Abasi Museum No: 1995	^(۲) Portlandartmuseum.us No: 2013.128.6	^(۱) Fitzmuseum No: C.154-1935
		
^(۶) Asianart.org No: B60P468	^(۵) Vam.ac.k. No: B60P468	^(۴) Metmuseum.org No: 66.175.1

(نگارنده)

۲-۳. (قاب) قدح بزرگ با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۸۷ سین. تاریخ پیشنهادی موزه: ش: سده هفتم هجری قمری؛ و: سده‌های ششم و هفتم هجری قمری، مرکز ساخت پیشنهادی موزه: ش: ری؛ و: طارم (تصویر ۲)

سطح داخلی این سفالینه با قاب‌های تزیینی شعاعی به رنگ لاجوردی به هشت قسمت تقسیم شده و در هر بخش به صورت یک‌درمیان تصویر یک زن با هاله‌ای به دور سر که پس‌زمینه آن‌ها

با گل‌های اسلیمی و نقوش هندسی پوشانده شده و در بالای سر هر یک تصویر خورشید نقش بسته، تزیین شده است. سطح بیرونی آن عاری از هرگونه نقش و تزیین است و با لعاب لاجوردی رنگ‌آمیزی شده است. عناصر تزیینی، ترکیب‌بندی و فرم این اثر نمونه‌هایی موجود در موزه‌های فیلادلفیا^(۱)، مجموعه مک‌ایلنی^(۲)، آشمولین^(۳)، هنرهای زیبای مونترال^(۴) و فیتز^(۵)، که اواخر سده ششم هجری قمری در کاشان تولید شده‌اند قابل مقایسه است (جدول ۲). بنابراین به نظر می‌رسد نمونه مطالعاتی نیز احتمالاً در کاشان مصادف با اواخر قرن ششم هجری قمری تولید شده است.

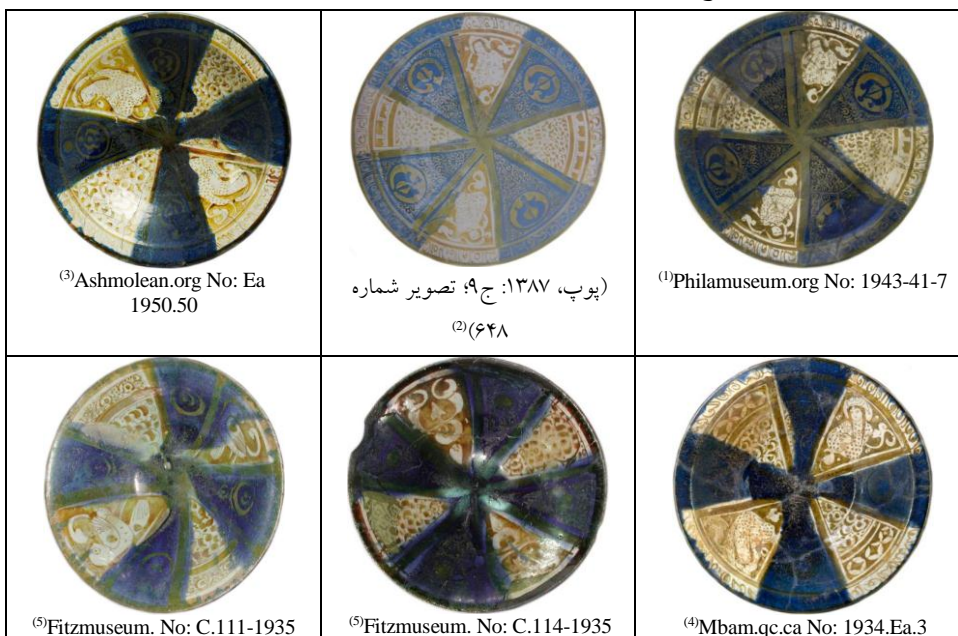

تصویر ۲: قاب سفالی زرین‌فام، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین‌فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

جدول ۲: انواع آثار ساخته شده مشابه با نمونه مطالعاتی شماره ۲-۳ در سایر موزه‌ها

(نگارنده)

۳-۳. کاسه نیم‌کروی با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۱۲۹ سین. تاریخ پیشنهادی موزه: سده هفتم هجری قمری، مرکز ساخت پیشنهادی موزه: سلطان‌آباد (تصویر ۳)

تصویر ۳: کاسه سفالی زرین‌فام، کاشان، اواخر قرن هفتم هجری قمری (موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

کاشان‌شناسی
شماره ۲ (پیاپی ۲۷)
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

۱۰۸

•
•
•
•
•
•
•

در سطح داخلی و خارجی این کاسه هیچ‌گونه نقش جانداري دیده نمی‌شود. سطح داخلی با نوارهایی لاجوردی به دوازده بخش تقسیم شده که داخل هر یک با نقوش اسلیمی زینت داده شده است. سطح خارجی در زیر لبه نیز با نوارهایی به رنگ قهوه‌ای براق به صورت منظم و متقارن با کتیبه و تزیینات اسلیمی مزین شده است. این کاسه به سبب ترکیب‌بندی‌های مشابه، اشکال هندسی و باندهای شعاعی متقارن مشابه گروهی از محصولات زرین‌فام متعلق به اواخر سده هفتم هجری قمری در موزه‌های متروپولیتن⁽¹⁾، ویکتوریا و آلبرت⁽²⁾، و هنر آسیا⁽³⁾ است که در کاشان ساخته شده‌اند. فرم بدنه نیم‌کروی شکل آن نیز با ظروفی در موزه آشمولین⁽⁴⁾ مطابقت دارد (جدول ۳). لذا می‌توان چنین نتیجه گرفت که کاسه مورد بررسی نیز احتمالاً از تولیدات کاشان در اواخر سده هفتم هجری قمری است.

جدول ۳: انواع آثار ساخته‌شده مشابه با نمونه مطالعاتی شماره ۳-۳ در سایر موزه‌ها

(نگارنده)

۳-۴. قاب با تزیین زرین‌فام به شماره ثبت ۹۵ سین. تاریخ پیشنهادی موزه: سده هفتم هجری قمری، مرکز ساخت پیشنهادی موزه: کاشان (تصویر ۴).

در دایره کف ظرف، پیکره یک مرد با جامی در دست دیده می‌شود که در مقابل او تصاویر زنانه ترسیم شده و در کنار آن‌ها برکه آبی با ماهیانی شناور در آن نشان داده شده است. پیرامون نقش اصلی در حد فاصله لبه بیرونی و نقش مرکزی ظرف نیز درون دوایری نقش زوج‌های روبه‌روی هم تزیین شده و سرتاسر لبه بیرونی آن با ردیفی از کتیبه احاطه شده است. طرح‌های این سفالینه

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین‌فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

به لحاظ داشتن عناصر تزئینی یکسان نظیر آثار زرین فام موجود در موزه‌های آشمولین^(۱)، ملی ایران^(۲)، متروپولیتن^(۳)، و ویکتوریا و آلبرت^(۴) است که در اواخر سده ششم در شهر کاشان به وجود آمده‌اند (جدول ۴). بیرون آن بدون تزئین بوده و تمامی سطح خارجی آن را لعاب لاجوردی احاطه کرده است. در نتیجه با توجه به نمونه‌های تاریخ‌دار، این ظرف احتمالاً در کاشان مقارن با اواخر سده ششم هجری قمری ساخته شده است.

تصویر ۴: قاب سفالی زرین فام، کاشان، اواخر سده ششم هجری قمری (موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

جدول ۴: انواع آثار ساخته شده مشابه با نمونه مطالعاتی شماره ۳-۴ در سایر موزه‌ها

		
⁽³⁾ Metmuseum.org No: 32.53.2	⁽²⁾ Nationlmuseum of iran.ir No: 3181	⁽¹⁾ Ashmolean.org No: EA1956.183
		
⁽⁴⁾ Vam.ac.K No: C.125-1931	⁽³⁾ Metmuseum.org No: 41.199.3	⁽³⁾ Metmuseum.org No: 48.113.21

(نگارنده)

کاشان‌شناسی
شماره ۲ (پیاپی ۳۷)
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

۵۳. کاسه با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۲ سین. تاریخ پیشنهادی موزه: سده هفتم هجری قمری، مرکز ساخت پیشنهادی موزه: کاشان (تصویر ۵).

نقش مایه اصلی این ظرف مشتمل بر نقوش و تزیینات اسلیمی است که به نحوی متراکم، تمامی کف ظرف را احاطه کرده است. فضای بیرونی آن نیز بدون تزیین رها نشده و فضای جداره بیرونی را با شبکه‌ای از خط کوفی بر پایه تکرار کلمه «العز» پر کرده‌اند. طرح‌هایی تزیینی زمینه گودی این کاسه، مشابه تزیینات سفالینه‌های مجموعه‌های ویکتوریا و آلبرت^(۱) و هنر لس‌آنجلس^(۲) است. همچنین فرم لبه‌های دالبری آن با همانند ظروفی در موزه‌های آشمولین^(۳)، فیتز^(۴) و دو نمونه در مجموعه خلیلی^(۵) است که مصادف با اواخر سده ششم هجری قمری در کاشان تولید شده‌اند (جدول ۵). از این رو با ملاحظه مشابهت‌های فرم و نقش نمونه‌های تاریخ‌دار با نمونه مورد مطالعه، این ظروف نیز احتمالاً اواخر سده ششم هجری قمری در کاشان ساخته شده است.

تصویر ۵: کاسه سفالی زرین فام، کاشان، اواخر قرن ششم هجری قمری (موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

جدول ۵: انواع آثار ساخته شده مشابه با نمونه مطالعاتی شماره ۵-۳ در سایر موزه‌ها

 (3) Ashmolean. No: EA1975.2258	 (2) Lacma.org No: M.73.5.327	 (1) Vam.ac.k. No: C.161-1977
 (مورگان، ۱۳۸۴: تصویر شماره ۲۵۴) ^(۵)	 (مورگان، ۱۳۸۴: تصویر شماره ۲۵۵) ^(۵)	 (4) Fitzmuseum. No: C.122-1935

(نگارنده)

۳-۶. کاسه با تزیین زرین فام به شماره ثبت ۱۰۳ سین. تاریخ پیشنهادی موزه: سده هفتم هجری قمری، مرکز ساخت پیشنهادی موزه: کاشان (تصویر ۶)

روی بدنه داخلی، پنج سوارکار در حال تاخت که در فواصل هریک نقش درخت سرو شطرنجی زینت شده و کف ظرف نیز با تصویر یک سوار در میان اسلیمی‌ها نقش شده است. تصویر سوارکاران در حال حرکت پشت سرهم، همانند آثار موجود در موزه‌های آشمولین^(۱)، ویکتوریا، آلبرت^(۲) و رضا عباسی^(۳) است. بدنه خارجی با نقوش هندسی بر زمینه سفید نقاشی شده است. علاوه بر مشابهت‌های پیکره‌های تزیینی، از نظر فرم بدنه آن نیز با کاسه‌هایی زرین فام در موزه‌های رضا عباسی^(۴) و هاروارد^(۵) که از تولیدات کاشان در اواخر سده ششم هجری قمری است مطابقت دارد (جدول ۶). بدین سبب با توجه به مصادیق ذکر شده در جدول تطبیقی می‌توان دریافت کاسه مورد بحث احتمالاً همزمان با اواخر سده ششم هجری قمری در کاشان تولید شده است.

کاشان‌شناسی
شماره ۲ (پیاپی ۲۷)
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

تصویر ۶: کاسه سفالی زرین‌فام، کاشان، ربع آخر قرن ششم هجری قمری (موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران)

جدول ۶: انواع آثار ساخته‌شده مشابه با نمونه مطالعاتی شماره ۳-۶ در سایر موزه‌ها

 <p>(2)Vam.ac.k. No: C.1952-1910</p>	 <p>(1)Ashmolean No: No: G.238</p>	 <p>(1)Ashmolean No: G.236</p>
 <p>(4)Harvardartmuseums.org No: 2002.50.64</p>	 <p>(3)Reza Abasi Museum No: 291</p>	 <p>(3)Reza Abasi Museum No: 955</p>

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین‌فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

(نگارنده)

جدول ۱: مشخصات سفال‌های مورد مطالعه (گونه، وضعیت فعلی اثر، تاریخ پیشنهادی موزه، مرکز ساخت

پیشنهادی موزه و محل نگهداری)

ردیف	نمونه	گونه	وضعیت فعلی اثر	تاریخ پیشنهادی موزه (ه.ق)	مرکز ساخت پیشنهادی موزه	محل نگهداری
۱		زرین فام	شکسته، وصالی شده	سده‌های ششم و هفتم	طارم، گرگان	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران
۲		زرین فام	شکسته، وصالی شده، کسردار	سده‌های ششم و هفتم	ری، طارم	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران
۳		زرین فام	مرمت شده	سده هفتم	سلطان‌آ باد	موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران

موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	کاشان	سده هفتم	شکسته، کسردار، وصالی شده	زرین فام		۴
موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	کاشان	سده هفتم	شکسته، کسردار، وصالی شده	زرین فام		۵
موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران	کاشان	سده هفتم	مرمت شده			۶

(نگارنده)

بررسی و مطالعه
نمونه سفالینه‌های
زرین فام شهر کاشان
محفوظ در موزه...

۴. نتیجه‌گیری

از جذاب‌ترین گونه‌های سفالینه‌های لعاب‌دار باقی‌مانده از دوران اسلامی سفالینه‌های زرین‌فام است. سفال زرین‌فام اگرچه ابتدا در طی سده‌های سوم و چهارم هجری قمری رواج یافت، در مجموع طی سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری به حد کافی متکامل و پیچیده شد؛ به‌نحوی که در سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری تحولی شگرف در امر صورت‌بندی تزیینات، پیکره‌ها و اشکال ظروف زرین‌فام پدید آمد؛ چنان‌که بر مبنای آثار یافت‌شده در نواحی مختلفی از ایران (شهرهای کاشان، ری، گرگان، ساوه، سلطان‌آباد و تخت‌سلیمان) ساخت سفالینه‌های زرین‌فام متداول بوده است. اما بر اساس شواهد و اطلاعات موجود در میان مراکز مذکور، کاشان در این دوران موقعیتی برجسته در زمینه ساخت و تولید سفال، کاشی و محراب‌های زرین‌فام پیدا کرد و به‌عنوان یکی از مراکز تولیدی عظیم سفالینه‌های زرین‌فام جلوه‌گر شد. همین امر موجب شده امروزه شمار فراوانی از آثار سفالین زرین‌فام این شهر را می‌توان در موزه‌های سراسر جهان از جمله موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران مشاهده کرد. بنابراین پژوهش حاضر با تمرکز بر تعداد شش عدد از سفالینه‌های زرین‌فام محفوظ در موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران به‌عنوان نمونه‌هایی نفیس از صنعت سفال‌سازی کاشان و با تأکید بر دو موضوع مهم در ارتباط با دوره زمانی و مرکز تولیدی این آثار به روش توصیفی تاریخی صورت پذیرفته است. نتایج مطالعه که با انطباق نمونه‌های مشابه در درگاه اینترنتی موزه‌های معتبر داخلی و خارجی انجام شده، حاکی از آن است این آثار متعلق به قرون میانی اسلامی (سده‌های ششم و هفتم هجری قمری) تعلق دارند و در کاشان ساخته شده‌اند. بر این اساس از نظر زمان ساخت، به تفکیک هر اثر نمونه‌های شماره دوم، چهارم، پنجم و ششم در اواخر سده ششم هجری قمری، نمونه شماره یکم در اوایل سده هفتم و نمونه شماره سوم در اواخر سده هفتم هجری قمری تولید شده‌اند. همچنین درباره مکان تولید این آثار یافته‌های تحقیق نشان داد با توجه به مشابهت‌های این ظروف با اشیای به‌دست‌آمده از کاشان مجموعه نمونه‌های مطالعاتی این پژوهش نیز در کارگاه‌های کاشان ساخته شده‌اند.

سپاسگزاری

از همکاری مدیر محترم وقت موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران سرکار خانم شهربانو جهان‌آرایی، همچنین جناب آقایان مهدی کارخانی و هادی حسن‌زاده که زمینه تحقیقات آثار زرین‌فام موزه آبگینه را فراهم آوردند، کمال تشکر و امتنان را دارم.

پی‌نوشت‌ها

۱. اربسک (Arabesque) و اسلیمی کلماتی فرنگی و عربی هستند که معنی عربی «منسوب به عرب» و معنی دومی اسلامی «منسوب به اسلام» است. بنابراین طرح اربسک و اسلیمی یعنی طرحی که منسوب به اعراب و مسلمانان یا اختراع آنان یا مورد استفاده آنان است. این طرح تزئینی، اغلب گیاهی، تقریباً در همه آثار دوران اسلامی به کار رفته است و می‌تواند عامل اشتراک و اتحاد هنری در عالم اسلام شمرده و در مقامی نظیر مقام خط عربی گذارده شود. در عین حال این طرح، موضوع تزئینی صرفاً عربی یا اسلامی نیست بلکه قبل از ظهور اسلام نیز در کشورهای مختلف به خصوص ایران معمول بوده است (زمانی، ۱۳۵۲: ۱۷).
۲. شناسنامه تخصصی شیء در موزه
۳. اتیکت ویتترین

منابع

۱. آلن، جیمز ویلسن (۱۳۸۳)، *سفالگری اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۲. بهرامی، مهدی (۱۳۲۳)، «آثار باستان: کاسه سفالین زرین‌فام»، *مجله یادگار*، شماره ۶، ۷۲-۷۷.
۳. پوپ، آرتور ایهام (۱۳۸۷)، «تاریخچه» در *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*، زیر نظر آکتور پوپ، ترجمه نجف دریابندری و همکاران، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. توحیدی، فائق (۱۳۸۷)، *فن و هنر سفالگری*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۵. راجرز، ام (۱۳۷۴)، «سفالگری» در *هنرهای ایران*، ر. دبیلو. فریه (گردآوری)، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: نشر و پژوهش فرزانه‌روز.
۶. زمانی، عباس (۱۳۵۲)، «طرح اربسک و اسلیمی در آثار تاریخی اسلامی»، *مجله هنر و مردم*، شماره ۱۲۶، ۱۷-۳۴.
۷. فهرواری، گزا (۱۳۸۸)، *سفالگری جهان اسلام در موزه طاروق رجب کویت*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۸. قائینی، فرزانه (۱۳۸۳)، *موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران*، تهران: اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
۹. قوچانی، عبدالله (۱۳۶۶)، «سفالینه‌های زرین‌فام و نقاشی شده زیرلعب»، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال اول، شماره ۲، ۳۰-۴۱.
۱۰. _____ (۱۳۷۳)، «سفالگران کاشان و شعر فارسی»، *مجله نشر دانش*، سال چهاردهم، شماره ۶، ۳۱-۳۹.
۱۱. کاتلی، مارگریتا و هامبلی، لوئی (۱۳۷۶)، *هنر سلجوقی و خوارزمشاهی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
۱۲. کیان، مریم (۱۳۸۷)، *سفال ایران*، تهران: دایره.
۱۳. کریمی، فاطمه و کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۴)، *هنر سفالگری دوره اسلامی*، تهران: انتشارات مرکز

باستان‌شناسی ایران.

۱۴. گراب، ارنست جی (۱۳۸۴)، «سفال ایرانی خمیر سنگی دوران سلجوقی» در مجموعه هنر اسلامی [ج ۷] *سفال اسلامی*، ناصر خلیلی (گردآوری)، ترجمه فرناز حایری، تهران: نشر کارنگ.
۱۵. محمدحسن، زکی (۱۳۸۸)، *هنر ایران در روزگار اسلامی*، ترجمه محمدابراهیم اقلیدی، تهران: صدای معاصر.
۱۶. مورگان، پیتر (۱۳۸۴)، «سفال خمیر سنگی ایرانی دوران سلجوقی، انواع و تکنیک» در مجموعه هنر اسلامی [ج ۷] *سفال اسلامی*، ناصر خلیلی (گردآوری)، ترجمه فرناز حایری، تهران: نشر کارنگ.
17. <http://ashmolean.org> (access date: 2016/10/09).
18. <http://asianart.org> (access date: 2016/10/02).
19. <http://fitzmuseum.cam.ac.uk> (access date: 2016/06/24).
20. <http://www.harvardartmuseums.org> (access date: 2016/12/22).
21. <http://lacma.org> (access date: 2016/12/28).
22. <https://www.mbam.qc.ca> (access date: 2016/12/17).
23. <http://www.metmuseum.org> (2016/03/03).
24. <http://www.Nationlmuseumofiran.ir> (access date: 2017/10/05).
25. <http://www.philamuseum.org> (access date: 2016/06/24).
26. <http://www.portlandartmuseum> (access date: 2016/10/13).
27. <http://www.RezaAbasiMuseum> (access date: 2017/10/05).
28. <http://vam.ac.uk> (access date: 2016/03/03).